

הרומן הישראלי בעת הניאו-ליברלית

כפיר כהן לוסטיג

הקריאה הרווחת בספרות בימינו באקדמיה בישראל תרה אחר החומרים החברתיים של הטקסט שטמונה בהם משמעות פוליטית מיידיית: סוגיות של מגדר, ייצוג זהויות, עמדות פוליטיות, הסכסוך הישראלי-פלסטיני וכדומה. סוג אחר של קריאה שכמעט אינו קיים במחקר הספרות בארץ מבקש לזהות את המציאות ההיסטורית המְתְנָה את הטקסט, ולכן, את המשמעות ההיסטורית שלו. גישה זו מציעה היסטוריה חדשה לספרות הישראלית, המחולקת לשתי תקופות: תקופה מדינתית (אטטיסטית) ותקופה ניאו-ליברלית. גישה זו מאפיינת את התקופה הנוכחית באי-אפשרותו של הפוליטי בחייו של הפרט ומסבירה מדוע הפכה סוגת החקירה לסוגה הדומיננטית המנסה למצוא מוצא לבעיה היסטורית זו

מאי 2020

חלק א'

1.

העת הזאת, הניאו-ליברלית, הנמצאת איתנו כאן מאז אמצע שנות השמונים, דורשת התבוננות חדשה בספרות הישראלית. מבט חדש כזה מתמקד בקפיטליזם העולמי והמקומי ומבין את הספרות הישראלית כספרות גלובלית. מבט זה מבקש להחליף את ביקורת הלאומיות, הלעוסה עד דק, וגם את העמדה הרומנטית והאתית המתעקשת זה מאתיים שנה ויותר להמשיך לראות בספרות אתר של התנגדות וחירות אסתטית א-פריורית, גם כשברור שהמשחק הסתיים. התפיסה החדשה הזאת עולה גם מאי-נחת מתמשכת מדרכי הקריאה הנהוגות כאן מאז שנות התשעים, וממוענת לאלו המעוניינים להתחיל לחשוב מחדש על הספרות הישראלית ועל ספרות בכלל.

"ניאו-ליברליזם" הוא מושג המתגלגל על הלשון האקדמית באותה הקלות שבה הלשון הפופולרית אומרת "לזרום". השניים לא בלתי קשורים. "קפיטליזם מאוחר", השגור פחות, נוטה להיתקע בגרון. שני המושגים מתייחסים לשלב בהתפתחות הקפיטליזם אשר תחילתו, לרוב, ממוקמת בשנות השבעים. לב השינוי, אם ניתן לנסחו במשפט, קשור להכפפה בפוטנציה של כל תחומי החיים לעקרון ייצור הערך הקפיטליסטי ולהתפשטות של עיקרון זה לכל צורות החיים החברתיות על פני כדור הארץ. שלב זה מלווה בגלובליזציה מסועפת לא רק של הסחר אלא של הייצור והפיננסים, בהתחזקות עקרון הרווח הפרטי של התאגיד על פני עקרון הכלליות של המדינה ובהעדפה של השקעות פיננסיות על פני ייצור. אף שהשאלה עדיין נדונה, בישראל מדברים על שנת 1985 כשנה של תחילת המפנה הניאו-ליברלי כאן, עם יישום תוכנית החירום לייצוב המשק. אף שקדמו לתכנית זו ההפרטות בשנות השישים, זה אולי הרגע המובהק ביותר שבו מבנה החברה הישראלית עובר מחברה שניתן לקרוא לה אטטיסטית – שבה המדינה מנתבת ומגבילה את ההון – לחברה קפיטליסטית מונחית-רווח.

שינוי זה השפיע על דרכי החיים והחשיבה ועל משמעות מקומה של ישראל בעולם מבחינה תרבותית, אך הוא עדיין לא מובן כהלכה, בייחוד במדעי הרוח. בלב השינוי ההיסטורי עומד מושג ה"תכלית", הן אסתטית והן פוליטית. עד שנות השמונים המאוחרות תכלית הסדר החברתי הישראלי הייתה השגת אוטונומיה לאומית, ובאוטונומיה זו ובמחיריה עסקה הספרות. לעומת זאת, בימינו הסדר הניאו-ליברלי מניח סובייקט אוטונומי המשולל כל תכלית פוליטית; סובייקט שעבורו היחס לאנשים אחרים נעשה בעייתי. שינוי זה מביא למשבר פוליטי עמוק שהספרות נדרשת אליו וחושבת את משמעותו.

הדגש על השינוי במבנה החברתי מסמן תפיסה היסטורית שונה מהתפיסה המקובלת על רוב ההיסטוריונים של הספרות הישראלית, שאמנם אינה מבטלת את קודמתה, אך מתאימה אותה להגיגונה. הגישה הרווחת להבנת ההיסטוריה של הספרות בישראל תופסת את המדינה כגוף שאינו משתנה באופן מהותי; השינויים ההיסטוריים שמתגלים בספרות אינם שינויים במדינה עצמה אלא בהלכי רוח דוריים וסגנוניים, כאשר לכאורה דור אחד מקבל על עצמו תפקיד ציבורי ודור אחר משיל מעליו אחריות זו. לפי התפיסה המקובלת, המעבר בין סגנון אחד לאחר נמשך כעשור ומתרחש בעקבות אירועים פוליטיים ונקודתיים שונים כמו מלחמות, המסמנים את החלוקה לכמה דורות ספרותיים לאורך ההיסטוריה הקצרה של המדינה.

ואולם לטענתי, את ההיסטוריה של הספרות הישראלית יש להבין דרך שינוי מבני במדינה עצמה – השינוי הניאו-ליברלי. לפיכך, מ-1940 ועד היום, למעשה, הספרות עברה דרך שתי תקופות מרכזיות בלבד: תקופה אטטיסטית ותקופה ניאו-ליברלית. תפיסה זו אינה מבטלת את התפיסה הדורית והסגנונית הקיימת, אלא מכילה אותה ברמה המקומית ומספקת מסגרת תיאורטית-היסטורית רחבה, קוהרנטית ומורכבת יותר, כפי שאבהיר בחלק השני של המאמר.

אם כך, העול התיאורטי של מאמר זה הוא להמשיג את היחס בין הצורות הספרותיות המשתנות לצורות החיים ההיסטוריות המתחלפות, ודרכו להסביר את משמעותן הפוליטית של הצורות הספרותיות. זאת אעשה כעת דרך קריאה בספרה הראשון של בתיה גור, **רצח בשבת בבוקר**, סיפור בלשי מ-1988. בחלק השני של המאמר אציע קווים כלליים יותר ליחס זה.

הספר **רצח בשבת בבוקר** עשוי לשמש להבנת הרגע הניאו-ליברלי וכיצד מתמודדת עמו הספרות הישראלית. הרומן של גור סימפטומטי לתקופה מכמה סיבות, אך אתמקד באחת: גור הייתה הראשונה שהפכה את הבלש מסוגה מינורית, "ירודה" וכמעט חסרת חשיבות בספרות העברית לסוגת ספרות חשובה ופופולרית, שדרכה ניתן לחשוב על החברה הישראלית ולהבין אותה. אי אפשר להגזים בחשיבות סוגת הבלש בהבנת הרגע הניאו-ליברלי בישראל ובעולם. בשונה מהדעה המקובלת, הסוגה לא יובאה לכאן מאירופה וארה"ב בשנות השמונים, אלא עלתה מניסיון חברתי חדש של החברה הישראלית בד בבד עם עלייתו בשאר בעולם הלא-מערבי, שעובר תהליכי נאו-ליברליזציה דומים.

הבלש הוא, למעשה, רק סוגה אחת של כתיבה לצד סוגה שנעשתה נפוצה אף יותר מאז שנות התשעים, הלא היא החקירה. החקירה או החיפוש אחר נסיבות מאורע, אדם, טקסט וכדומה, המערבים גם פעולה של מיפוי, מאפיינים מספר רב מאוד של ספרים וסופרים שלא דווקא מעמידים במרכזם נציג של החוק. התקופה הניאו-ליברלית מתאפיינת בכתיבה חקירתית, הבנויה על קריאת סימנים שעשויה להקיף כמה סוגות. להלן אנסה להסביר מדוע. העובדה שהבלש נעשה סוגה חשובה, אך כזו הנעדרת מדיון ספרותי רציני, מצביעה על האופי המוגבל של מחקר הספרות ועד כמה הוא מתקשה להידרש להתפתחויות ספרותיות חשובות רק משום שהן נתפסות כמסחריות. הבחירה שלי בגור כמקרה בוחן גם מבקשת לאמץ תפיסה דמוקרטית רחבה, התופסת כל טקסט ספרותי באשר הוא כראוי לדיון רציני.

נתחיל בסיפור: גופתה של אווה נידורף, פסיכואנליטיקאית בכירה, מתגלה בשבת בבוקר במקום עבודתה, המכון הפסיכואנליטי בירושלים. צוות משטרה בראשותו של פקד מיכאל אוחיון נקרא לחקור וקובע שאווה נרצחה ביריית אקדח. פקד אוחיון וצוותו מתחילים לחקור את המטפלים, את המטופלים ואת העובדים, ולאחר כמה תפניות שגויות נמצא שדינה סילבר, פסיכואנליטיקאית במכון שעמדה בפני קידום, רצחה את אווה מסיבות שעוד נגיע אליהן.

העובדה שניתן לקרוא את הרומן של גור כאלגוריה על השינויים בחברה הישראלית בוודאי לא נעלמה מעיני איש. ראש המכון, ארנסט הילדסהיימר, אשר הקים את המכון בשנות השלושים של המאה העשרים, נקרא בפי כל "הזקן", ובכך מעורר השוואה לבן גוריון, שנקרא כך גם כן. חייו של ארנסט מוצגים כסוג של תקציר הנרטיב היהודי האירופי במחצית הראשונה של המאה העשרים: ילדות בווינה, הגירה לישראל עם עליית הנאצים והקמת מוסד עצמאי בפלסטין המנדטורית. כמו כן, עבודת הקמת המכון מתוארת כעבודה "חלוצית" ו"מפרכת" של מהגרים, אשר עבדו יחד למרות קשיי שפה ומחסור באמצעים. לא קשה לראות שהרומן עורך הקבלה בין הקמת המכון ודור מייסדיו לבין קבוצת חלוצים ציונים בתחילת המאה העשרים המקימים קיבוץ. כהמשך להקבלה זו, הדור "המייסד" הולך ומזדקן וחווה משבר. תמונות המייסדים המתים ממלאות את קירות המכון, ואילו הדור הצעיר, אשר מיוצג על ידי דמויות כמו ג'ו לינדר ודינה סילבר, אינם ממשיכים באותה הדרך. כפי שהיה מקובל בדור המייסדים הציוני, אווה וארנסט השקיעו את כל חייהם במכון וראו בו שליחות, ולעומתם, ג'ו ודינה מתייחסים למכון כאל מקום עבודה גרידא ואל הפסיכואנליזה כמקצוע רווחי. המתח ההיסטורי-מעמדי-מקצועי הזה מגיע לשיאו כאשר דינה רוצחת את אווה.

זו הרמה הפוליטית המיידית של הרומן של גור; זה האופן שבו הוא מבין את המציאות הישראלית בשנות השמונים המאוחרות ומבקש "לפתור" אותה. הרומן, התופס עמדה שמרנית-נוסטלגית, מציג את החומרנות של סילבר כאיום על הערכים הציוניים של הקרבה, ולכן מביא למעצרה ולענישתה. האמצעי למימוש הפנטזיה השמרנית הזאת הוא הפקד המזרחי, מיכאל אוחיון, אשר עוזר לאליטה האשכנזית השוקעת לשמור על מעמדה בתמורה ל"הכרה". לכאורה, לפנינו דוגמה מוכרת של משבר הנובע מן המעבר בין דור המייסדים לדור הילדים, מעבר מחברה קולקטיבית לחברה אינדיבידואליסטית, שאפשר למצוא כבר משנות החמישים ואילך.

אם סיפור כזה הוא למעשה סיפור ישן, כיצד הוא עוזר לנו להבין את המציאות החדשה? המענה המידי על שאלה זו הוא, שהסיפור הזה לא עוזר לנו. הקריאה הדורית מוטעית. הסיפור נדמה מוכר משום שגור משתמשת בתבנית ישנה, אנכרוניסטית, של מתח דורי, ומלבישה אותה על מציאות שאיננה כזו עוד. למעשה, הנוסטלגיה הזאת של הרומן אינה מתמצה רק בדמויותיהן של אווה וארנסט, אלא היא נבנית לתוך תבנית העלילה כולה.

אם כן, האנכרוניזם המתגלה כאן מצביע על כך שעלינו לדעת להבחין בין האופן שבו הסיפור רוצה להיקרא – האידיאולוגיה שלו – ובין החומרים ההיסטוריים, המעידים על התקופה ובמידה כלשהי סותרים את האידיאולוגיה הזאת. ההבדל הזה בין הרבדים השונים של הטקסט משקף את ההבחנה שנעשה כאן בין המציאות ההיסטורית שפוגש כל סופר בישראל מאז שנות השמונים לבין התגובה האידיאולוגית למציאות זו. שתי רמות פרשנות אלו יוצרות סוגים שונים של קריאה השלובים זה בזה, אך מתמקדים בחומרים שונים של הטקסט הספרותי. תפיסה זו של רמות הקריאה השונות נשענת במידת-מה על ההמשגה של שלוש רמות הפרשנות אצל פרדריק ג'יימסון בלא מודע הפוליטי (1981).

רמת הקריאה הראשונה, שהיא הנפוצה ביותר כיום, בעיקר באקדמיה, היא קריאה באידיאולוגיה של הטקסט. כאן אנחנו מתמקדים בשאלת הסכסוך, שאלות של מגדר וייצוג של זהויות, ולעיתים נדירות יותר גם שאלות בדבר ייצוג מעמדות, עמדות פוליטיות ועוד. אלו הם חומרים הטומנים בחובם משמעות פוליטית ואתית העולה ממיידיות ההווה.

הרמה השנייה של הקריאה, שכמעט אינה מצויה במחקר הספרות בישראל, היא הקריאה ההיסטורית של הצורות הספרותיות. כאן תשומת הלב אינה נתונה לאידיאולוגיה של הטקסט אלא לתנאים ההיסטוריים שהטקסט אינו יכול שלא לחשוב דרכם. תנאים היסטוריים אלו אינם נמצאים בהכרח בעלילה, אלא במבנה העולם הבדיוני ובלשון, כלומר, בכל הדברים שאנחנו רואים כמעט כמובן מאליו. לדוגמה, העובדה שהעולם הבלשי בנוי מסימנים אינה עניין אידיאולוגי בהכרח; מבנה זה קשור לרגע היסטורי מסוים, המתנה את כל האידיאולוגיות.

מה טיב הקשר בין שתי הרמות האלה? כפי שג'יימסון מציע, ניתן להבין את האידיאולוגיה של הטקסט כתגובה או כ"פתרון" אפשרי לתנאים ההיסטוריים או כהתמודדות עימם. לכן, כל תקופה היסטורית מתאפיינת בכמה "פתרונות" אידיאולוגיים שונים שמתמודדים עמה.

הקריאה שלפנינו תתחיל באידיאולוגיה של הטקסט ותעבור לניסוח התנאים ההיסטוריים, וזאת כדי להמחיש את חלקיותה של הקריאה האידיאולוגית ולהנכיח את המציאות ההיסטורית העכשווית, הניאו-ליברלית, המתנה את הטקסט.

ובחזרה לגור: העובדה שהסיפור איננו עוד דוגמה למעבר דורי מתבהרת כאשר עוצרים ותוהים על הבחירה התמוהה של גור בחומרים ספרותיים: מדוע דווקא מכון פסיכולוגי ישמש כאלגוריה לציונות? מדוע לבחור באתר שמייצג את הפן האישי ביותר בחיי האדם הישראלי כדי להצביע על הפן הקולקטיבי ביותר? התשובה על השאלות האלה מורכבת יותר ממה שנראה על פני השטח. ניתן לענות עליהן פעמיים. התשובה הראשונה, הפשוטה, היא כזו: כמו הרבה סיפורים על אלימות בין אנשים פרטיים, הסיפור של גור הוא סיפור אנקדוטלי, על גבול הרכילות, על פסיכולוגים אשכנזים שרוצחים זה את זה בשל תאוות בצע. סיפור כזה מתקשה למלא אחר הציפייה, המופיעה כבר אצל אריסטו, שלפיה על הספרות להציע ממד כללי על האדם או החברה, המתעלה מעל המקרה הפרטי. ציפייה זו, שגור נענית לה, מובילה אותה להוסיף ממד של "כלליות" שחומרי הסיפור אינם מספקים מעצמם. ואולם זה מהלך ספרותי מלאכותי ולא משכנע. כדי לעשות זאת, גור הדביקה לארנסט רובד היסטורי כללי כ"ממד" או "תכונה" של הדמות. המלאכותיות של התכונה הזאת מתגלה בפער שבין המשמעות הפוליטית המיוחסת לארנסט (חלוציות והקרבה) לבין עבודתו הפרטית לחלוטין בפועל (פסיכולוג). מכיוון שאין באמת קשר בין ארנסט לקולקטיביות ציונית, הממד האלגורי אינו עולה דרך חוויה ממשית של פעילות בעלת צביון כללי, אלא רק כ"ערך" מופשט של הקרבה, שהסופרת מייחסת לארנסט.

התשובה השנייה, שנבנית על התשובה הראשונה, היא שההופעה של הכלליות רק כ"ממד" מופשט היא אחד מהסימנים ההיסטוריים לסוג חדש של צורה אמנותית-חברתית המבדילה את דמותו של ארנסט מהדמויות ה"ציוניות" של לפני אמצע שנות השמונים. ניתן לנסח את הצורה האמנותית החדשה הזאת כך: דמותו של ארנסט היא מקרה של קיום פרטי אשר "מודבק" לו ממד כללי מופשט. המבנה הזה מאפיין גם את מה שאנחנו מכנים "זהויות" בחברה האזרחית בישראל מאז שנות התשעים. מה שמאפיין צורות חיים אלו הוא שבר בין אורח החיים הפרטי לבין הממד המופשט והסימבולי של הזהות הקולקטיבית. בחברה הישראלית, קבוצות שעוברות תהליך מזוז של הפשטה כזו דרך שוק העבודה הן הקבוצה החרדית והקבוצה הפלסטינית. קבוצות אלו יתחילו לחיות חיים פרטיים כאשר ה"דתיות" וה"פלסטיניות" שלהם יהפכו להיות ממד מופשט, תרבותי, של חייהן.

התשובה הראשונה בנוגע לאופי דמותו של ארנסט התמקדה בבחירה פרסונלית או מקצועית של גור, ואילו התשובה השנייה מנסה להבין את הנזקקות של הדמות לממד כללי כנובעת מהתנאים ההיסטוריים של העת הניאו-ליברלית בישראל. ניתן לומר שהסינתטיות של דמותו של ארנסט – הפיכתו המלאכותית והלא-משכנעת לדמות אלגורית שמהדהדת קיום ציוני – נובעת לא רק מחומרי הסיפור עצמם אלא מהעובדה שהחל מאמצע שנות השמונים אין למעשה מוסד או קיום חברתי בישראל שמסוגל לייצג את הכלליות, מקום שעליו שורה רוח הכלל, אם ניתן לומר זאת כך. הקיבוץ, הצבא, מקומות העבודה ואף מוסדות המדינה – כולם בדרך כלשהי נעשו פרטיים. לא מדובר בתהליך שאירע ביום אחד ב-1985, אלא בתהליך היסטורי ארוך שהגיע לכדי מציאות היסטורית חדשה בשנות

השמונים. משנים אלו ואילך המציאות של חיי הפרט נעשתה לתנאי האפשרות של הספרות החדשה. המקום היחיד שעודנו מייצג לכאורה את רוח הכלל הוא בית המשפט, החוק, ומכאן גם ניתן להסביר חלקית את עליית סוגת הבלש והחקירה, אך מיד נסביר מדוע גם החוק אינו יכול לשמש מקלט לכלל.

אם כן, אם העולם הניאו-ליברלי הוא עולם של פרטים, אי אפשר לקרוא את המתח בין דינה לאווה כמתח דורי בין הקולקטיב לפרט, כפי שהרומן עצמו "רוצה" להיקרא. כלומר גם כקריאה ברמת האידיאולוגיה של הרומן – עוד לפני הצלילה לקריאה ההיסטורית – זו אינה קריאה משכנעת. קריאה אידיאולוגית משכנעת יותר תזהה כאן מאבק בין שני מעמדות בעלי אינטרס פרטי הנאבקים ביניהם על הבכורה (הקרבה לארנסט). יותר מכך, ברומן הזה, הסימן ההיסטורי של המאבק בין מה שאפשר לכנותו המעמד שהיה קשור למדינה ובין המעמד הבורגני החדש, הצומח מן השוק, שרוצה לחסל את הממד הקולקטיבי שלה, נמצא יותר מכל בגורם המתווך בין המעמדות, קרי, הפקד אוחיון. אפשר לקרוא את פקד אוחיון פעמיים: בפעם הראשונה כמזרחי, ואת השותפות בינו ובין ארנסט כשותפות פרוורטית בין מזרחים לאשכנזים, שנועדה לשמור על הכוח שדיכא את המזרחים. ככלות הכול, אוחיון הוא פנטזיה אשכנזית-מעמדית על המזרחי שאימץ לעצמו את כל הקלישאות על אירופה (הוא שומע מוזיקה קלאסית, למד בקיימברידג' והקריב את הקריירה האקדמית לטובת אשתו, דור שני לשואה). בקריאה שנייה אוחיון מייצג את החוק ואת המדינה, ואת הקשר בינו ובין ארנסט אפשר לקרוא כניסיון של המעמד הנחלש לגייס את המדינה ואת החוק על מנת להגן על האינטרסים שלו. אבל, כפי שנראה בהמשך, גם כאן מתגלה הקושי של הרומן לייצג "כלליות", שכן הכלליות מיוצגת על ידי עניין מופשט שהוא החוק הבא מן המוכן, ואילו הכלליות שאיפיינה את הציונות עד שנות השמונים הייתה דווקא כרוכה במעשה, כפי שנראה מאוחר יותר.

3.

אך חשוב יותר מן הקריאה האלגורית המעודכנת הוא המבנה של העולם הבדיוני והעלילה הכפולה של הסיפור. שכן נוסף על העניין הבלשי ברצח ישנו עיסוק אחר לגמרי, הנוגע לחוקים ולנורמות של המכון עצמו. חומרים אלו יעבירו אותנו מן הרמה הראשונה של הקריאה, האידיאולוגית, לרמה השנייה, ההיסטורית. הרמה ההיסטורית של הסיפור נמצאת לאו דווקא בעלילה אלא בתפאורה. לשם כך עלינו לשים לב להיבט הפיזי של העולם, הנתפס כמעט כמובן מאליו. הסיפור נפתח בכך שגופתה של אווה נמצאה במכון ביום שבת, ונציגי המשטרה ושירותי הבריאות נכנסים אל המכון כדי לחקור ולטפל:

הרופא, שהגיע עם אמבולנס ושני אחים, דפק על הדלת [...] האחרים כבר לא דפקו ולא צלצלו בפעמון. הדלת, שתמיד הייתה סגורה בפני העולם, הדלת שהגנה על מה שגולד חשב עליו בינו לבינו כעל המקום המוגן ביותר בעולם, נשארה פתוחה כל אותו הבוקר, ובעדה פרצו פנימה ישויות שאינן שייכות, שעד כה היו לכל היותר, חלק מהזיותיהם ופחדיהם של הפציינטים. עתה התממשו, ודבר לא היה שייך עוד לדבר. (עמ' 16)

לכאורה, אין ברגע הזה הרבה, אבל למעשה, כל הבעייתיות של הספרות הניאו-ליברלית מתגלמת כאן, ברגע הבנאלי והאקספוזיטורי הזה. בעולמות הבדיוניים עד המחצית השנייה של שנות השמונים העולם כולו היה יכול להיות מלא בייצוגים של כלליות ועשוי מרוח הכלל, ואולם כאן רוח הכלל

הצטמצמה לאנשי חוק המסתובבים בעולם המלא, בראש ובראשונה, באנשים פרטיים. הכלליות, באופן אירוני, התכנסה לפטיש, למוסד (משטרה) ולאדם (פקד), עברה מרוח לגוף. ואם החוק הוא הייצוג האיתן והבטוח של הכלליות של החברה הישראלית, המתבטאת כאן במוסד המשטרה, הרי כדאי לשים לב לכך שכלליות זו אינה נוכחת כך סתם בעולם אלא היא **נקראת אליו**, כמו מבחוח, ומה שקורא לה הוא מעשה האלימות המכוון לגוף.

ההופעה הראשונה של הכלליות, של החוק, מיוצגת על ידי תנועת כניסה אל המכון הפסיכואנליטי, כלומר אל מכון פרטי שעיסוקו הוא חייו של הפרט (נפש). העובדה שנציג הכלליות "פורץ" אל הפרטי כגוף זר מעידה על כך שהעולם של **רצח בשבת בבוקר** כבר בנוי על הפרדה בין הפרטי לציבורי, אשר מתרחשת בישראל לראשונה בשנות השמונים, ושהפרדה זו היא בדיוק אחת הבעיות, אחד מתנאי האפשרות ההיסטוריים של הספרות ושל החברה הישראלית בעת הניאו-ליברלית. האופן שבו הספרות "פותרת" את הבעיה הזאת הוא על ידי נרטיבים שבהם הפוליטי מצטלב עם הפרטי או להפך, כאשר ברור שהבעיה הפוליטית, המופיעה כאן כמעשה אלים, היא רק סוג של הפרעה לחיים השלווים של הפרט. לשון אחר, לא זו בלבד שהפוליטי הופרד מהפרטי, אלא שמאז שנות השמונים הפך הפרטי לנקודת המוצא, ברירת המחדל, של הרומן ושל החברה הישראלית. בחלק השני של המאמר ארחיב על המשמעות ההיסטורית והפילוסופית של הפרדה זו, אך כבר עכשיו חשוב לציין כי עליית הקיום הפרטי של התקופה הניאו-ליברלית אולי חדשה לישראל, אך בכך היא מצטרפת למערב, שתהליכים אלו התרחשו בו זמן רב לפני המפנה הניאו-ליברלי.

נוסף על כך, כפי שאמרנו, הכניסה של הכלליות אל המכון מוזמנת על ידי מעשה האלימות שהוא העיסוק הבלשי המרכזי של הרומן, אך עד מהרה מסתבר שכדי לפתור את הרצח, על פקד אוחיון לפענח גם את אורחות החיים המיוחדים והמסתוריים של המכון עצמו. נשים לב לכך שהמושא של פעולת הפענוח מוכפל: על אוחיון לא רק לפענח את המוטיבציות והמעשים של עובדי ובאי המכון, עליו גם לפענח את חוקיו של המכון עצמו. אם המכון הוא מוסד פרטי המתקיים בספירה האזרחית, המורכבת ממוסדות ומאזרחים פרטיים, אזי מה שמאפיין את הספירה הפרטית באופן כללי יותר הוא לא רק נפרדותה מן הפוליטי, אלא העובדה שהיא בעלת חוקים מקומיים שיש לפענחם. לכן, חשוב להתעכב על הזרות והאקזוטיות של המכון, המאפיינת, בסדרה של גור, גם את הקיבוץ האוניברסיטה ומוסדות אחרים. עד שנות השמונים, לרוב יוצגה החברה הציונית-אשכנזית כמובנת מאליה, כ"שקופה לעצמה", ואילו הזרות והאקזוטיות יוחסו ל"אחרים", נניח למזרחים, פלסטינים, נשים ועוד. ואולם מאז שנות השמונים הספירה הפרטית היום-יומית, שעשויה להכיל גם אשכנזים, הופכת בעצמה לאקזוטית ולא-מובנת, לסדרה של עולמות הבנויים מחוקים שיש לפענח. מדוע זה כך? האם ייתכן שההפרדה בין הספירה הפרטית לספירה הפוליטית היא-היא שהופכת את הספירה הפרטית (ובסופו של דבר גם את הפוליטית) לבעלת חוקיות משלה, לטקסט שיש לפענח? האם ל"טקסטואליות" של העולם ישנו הסבר היסטורי, המעוגן במציאות הקונקרטית של העולם, והיא איננה רק מושג פילוסופי צרפתי א-היסטורי שלווינו מדרידה? הנה כך מתחיל להתברר הקשר בין עליית סיפור החקירה לשינויים הניאו-ליברליים, לעלייתה של אסתטיקה ספרותית טקסטואלית (והרבה מעבר לכך) המנסה להגיב למציאות היסטורית חדשה.

לאור היחסים החדשים בין הפרטי לציבורי, הרומן של גור מצביע על מאפיין ספרותי נוסף של התנאים ההיסטוריים בעידן הניאו-ליברלי בישראל: עלייתו של האתי של חשבון הפוליטי. כפי שאמרנו, בלב החקירה של מיכאל עומדת הפרה של נורמה אחת שאין חשובה ממנה בעולם הפסיכואנליטי. כבר בתחילת החקירה ארנסט מציין בפני מיכאל את העובדה הבאה:

[למטפל] אין [...] מקום כאדם בתוך הסיטואציה הטיפולית, מבחינה זו שהוא איננו יכול לספק את צרכיו הגלויים [...] עליו למחוק את צרכיו שלו [...] המטפל חייב לשמור על מרחק ממשי בינו לבין הפצינט ולא לחשוף את אורח חייו ופרטים מהמציאות. (עמ' 45)

להבדיל משיחה בין חברים המחליפים חוויות אישיות, הפסיכולוג אמור להופיע מול המטופל כבעל מקצוע ורק כבעל מקצוע, ומכאן מתפתחת האתיקה המקצועית לא רק של הפסיכולוג אלא של כל בעלי המקצוע העוסקים בגוף ובנפש. אבל מדוע בכלל ישנו צורך באתיקה זו? כפי שהגל יטען, בספֶרה הפרטית (האזרחית), שבה מתקיים המפגש בין המטפל למטופל, האדם הוא קודם כל ומעל הכל גילום של אינטרס פרטי שהופך אנשים אחרים ואת העולם עצמו לאובייקט למילוי צרכים. בעת הניאו-ליברלית, הקיום הזה הוא הקיום הבסיסי ביותר היום בישראל, או לשון אחר, האינטרס הפרטי הוא האוניברסלי. אם כך, האתיקה המקצועית עולה מן הצורך לנהל ולהגביל את האינטרס הפרטי, שכן, אם האינטרס הפרטי הוא הבסיס לאינטראקציה בספֶרה הפרטית, מה יבטיח שהמטפל לא ינצל את המטופל לטובתו האישית? על מנת להתגבר על האינטרס הפרטי, על המטפל להפריד בין מאווייו לבין האחריות שלו כלפי המטופל.

כאן המקום להבדיל שוב בין האופן שבו הרומן של גור רוצה שנקרא את אווה – הקריאה האידיאולוגית – לבין המשמעות ההיסטורית שלו. גור מתארת את אווה דרך הסגפנות שלה, העובדה שהיא א-מינית ו"מלאך", שלעולם אינה מבקשת דבר לעצמה וחושבת רק על המטופלים שלה. תיאור כזה, כמו התיאור של ארנסט, מאותת לנו לזהות את אווה כשייכת לדור הציוני המחמיר המסתפק במועט. אבל זו הקריאה האידיאולוגית, המבקשת ליצור אלגוריה ציונית. בפועל, כמו במקרה של ארנסט, האלגוריה הזאת מודבקת לקיום חברתי שאין לו דבר עם הציונות של ראשית המדינה אלא דווקא עם ניאו-ליברליזם ישראלי עכשווי. למעשה, מה שמאפיין את אווה הוא האתיקה המקצועית שלה; היא יודעת להפריד בין חייה האישיים לבין חייה המקצועיים. הפרדה זו אינה מאפיינת את הדמות הציונית בספרות הישראלית שלפני שנות השמונים, בדיוק להפך. שהרי מה שאפיין את הדמויות הציוניות הוא אי-ההפרדה של חייהן האישיים מחיי המעשה שלהן. לדמויות ציוניות בספרות לא היה מקצוע במובן שבו אנחנו מבינים אותו היום; מעשיהן תמיד כוננו את הכללי גם אם הוגבלו לספֶרה כזו או אחרת. מה שמבדיל את אווה מדינה הוא בדיוק האתיקה שלהן. שכן, הפשע של דינה לא הסתכם ברצח של אווה. הרצח היה רק ההפרה השנייה של החוק, ובמידה רבה, ההפרה החשובה פחות. ההפרה הראשונה הייתה העובדה שדינה שכבה עם אחד המטופלים שלה. אווה למדה על כך, ועמדה לחשוף אותה ולהביא לפיטוריה בבוקר שבו נרצחה.

בסופו של דבר, הרומן אינו עוסק בחוק כגילום של הפוליטי, אלא בראש ובראשונה הוא מתמקד בתחום האתי: כיצד עלינו לנהוג באנשים אחרים בעולם שבו מתנגשים אינטרסים פרטיים? החוק, נציג הכלליות, נקרא לעולם הפרטי, קודם כל, מכיוון שהיחס האתי בין בני אדם אינו עומד בפני האינטרס

הפרטי. הכלליות והמופשטות של החוק, הנקראת לעולם הפרטי, היא התשובה הבעייתית, ה"פתרון", לעובדה שלגור ולחברה הישראלית אבדה היכולת לחשוב ולהתקיים על פי כלליות סובסטנטיבית, פוליטית. החוק לא נועד רק להעניש את דינה; הוא נקרא לעולם כמוצא אידיאולוגי מן המבוכה הכללית על אובדן הכלליות. המגבלה של הרומן הבלשי הזה איננה שלו בלבד; זו המגבלה של העולם הניאו-ליברלי, המורכב מפרטים חסרי כלליות או בעלי כלליות מופשטת וחוקית.

בעולם כזה, האלימות המופנית לגוף הופכת לאמצעי הכמעט בלעדי שדרכו ניתן לזמן את הכלליות, כמו "לראות" אותה בדמותו של החוק. אם כך, האלימות כלפי הגוף (של הפלסטיני, של האישה, של הפליט) היא לא רק מה שמפריד בין פרטים, היא גם מספקת מוצא אחרון, אלמנטרי ומופשט, שנותן תוקף לחיבור המלאכותי של פרטים (למראית עין, כמובן, ולרגע לא ארוך יותר משעתיים של הפגנה). השימוש באלימות כגורם אוניברסלי מחבר מאפיין הן את הימין הלאומני והן את העמדה הליברלית. הליברלים, כמו הימין, נזקקים לאלימות כעילה, כמוצא אחרון מן העובדה שדבר כבר אינו מאחד בין סובייקטים פרטיים.

עד כאן הקריאה ברומן. זו הייתה קריאה מהירה מאוד, שנועדה רק להעלות אל פני השטח כמה מאפיינים כלליים של העת הניאו-ליברלית. הבעיה המרכזית של הספרות בעת הזאת כפי שעולה מן הקריאה ברומן הזה היא העובדה שהחיים הפרטיים והאוטונומיה של הפרט נעשו לקרקע האלמנטרית ביותר של החיים החברתיים ושל הספרות. מצב זה מוליד את התשוקה אל הפוליטי, את הרצון הבווער להיות פוליטיים ואת האימפוטנטיות הנובעת מחוסר היכולת לעשות זאת. מכל זה עולה כי על השאלה אם רומן כלשהו הוא פוליטי, אם חיינו כאן בישראל הם פוליטיים, אין להשיב תשובה פשוטה: כן, או לא. אנשים רבים חשים שחיהם הם עדיין חיים פוליטיים, למשל, ברגע שבו נופלים טילים על ישראל או ברגע שבו הם הולכים להפגנה או ברגע שבו הם קוראים על פיגוע ברומן כלשהו. התשובה המורכבת יותר היא מהו היחס בין הפוליטי לפרטי, שאלה אשר תדחק בנו לשאול אם המושג "פוליטי" עצמו השתנה עם הניאו-ליברליזם. מה שאנחנו רואים אצל גור ובעשרות רומנים אחרים ובטלוויזיה הוא שהדמויות "חוות" את הפוליטי כדבר-מה חיצוני וזר, שלעיתים רבות מופיע כאירוע או כטקסט שהם מתבקשים לפענח. בחלק השני של המאמר אציע הסבר היסטורי ותיאורטי יותר לשינויים אסתטיים ופוליטיים אלו.

*

חלקו השני של המאמר: הרומן הישראלי בעת הניאו ליברלית (חלק ב')

ד"ר כפיר כהן לוסטיג הוא עמית מחקר בכיר וראש תחום גלובליזציה וריבונות במכון ון ליר בירושלים. ספרו *Makers of Worlds, Readers of Signs: Israeli and Palestinian Literature of* *the Global Contemporary* ראה אור בהוצאת Verso ב-2019, עם הקדמה מאת פרדריק ג'יימסון.
